

5303

۷۵.

۱

۲۲۷

رسالة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

مسئولیت اخلاقی

جواد دانش

پرونده علوم و فرهنگ اسلامی

مسئولیت اخلاقی

جواد دانش

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

محمدصادق زینی‌وند

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

خانه موسسه بوستان کتاب

چاپ: بهار ۱۳۹۷

مهرگان: ۷۵۰

مکان: تهران

عنوان: ۴۵۴؛ مسلسل: ۷۳

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳ - ۰۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴ - ۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱ - ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب‌گاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

دانش، جواد، ۱۳۵۳-

عنوان و نام پدیدآور:

مسئولیت اخلاقی / جواد دانش: تهیه پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت فرهنگی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری:

ص ۳۲۴

شابک:

۲۲۰۰۰۰ ریال:

978-600-195-38-3

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۲۹۱] - ۳۰۸؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

مسئولیت

موضوع:

اخلاق

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

اسلامی، پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

رده‌بندی کنگره:

BJ ۱۴۵۲/د۲م۵ ۱۳۹۷

رده‌بندی دیویی:

۷۱۰

شماره کتابشناسی ملی:

۵۱۱۰۰۳۷

۹	 خنی با خواننده
۱۳	 دیبا

فصل اول: کلیات

۲۳	 ۱. نسبت تعین علی و مسئولیت اخلاقی از منظر فیلسوفان غربی
۴۰	 ۲. نسبت تعین علی و مسئولیت اخلاقی از منظر متفکران مسلمان
۴۹	 ۳. مفهوم‌شناسی مسئولیت اخلاقی

فصل دوم: شرایط و قدر و مسئولیت اخلاقی

۷۱	 ۱. درآمد
۷۲	 ۲. شرایط مسئولیت اخلاقی
۷۵	 ۲-۱. آگاهی و معرفت یا امکان تحصیل آن
۷۶	 ۲-۲. قصد و نیت
۷۹	 ۲-۳. توانایی و قدرت یا امکان تحصیل آن
۱۰۰	 ۲-۴. اختیار و آزادی
۹۳	 ۳. قلمرو مسئولیت اخلاقی
۹۵	 ۳-۱. دامنه هستی‌شناسانه مسئولیت اخلاقی
۹۶	 ۳-۱-۱. مسئولیت در برابر خدا
۹۸	 ۳-۱-۲. مسئولیت در برابر خود

- ۳-۱-۳. مسئولیت در برابر دیگران ۱۰۹
- ۳-۱-۴. مسئولیت در برابر سایر موجودات ۱۱۱
- ۳-۲. دامنه کنش‌شناسانه مسئولیت اخلاقی ۱۱۳
- ۳-۲-۱. افعال مستقیم و غیرمستقیم (نتایج) ۱۱۳
- ۳-۲-۲. فعل‌ها و ترک فعل‌ها ۱۱۵
- ۳-۲-۳. مسئولیت آینده‌نگر و مسئولیت گذشته‌نگر ۱۲۱

فصل سوم: استدلال‌هایی در نفی مسئولیت اخلاقی

۱. درآمد ۱۲۷
۲. استدلال غیرمستقیم بر نفی مسئولیت اخلاقی ۱۳۳
۳. استدلال مستقیم بر نفی مسئولیت اخلاقی ۱۵۳
- ۳-۱. ارزیابی استدلال مستقیم ۱۵۸
۴. استدلال شبه‌مستقیم مهار ۱۶۳
- ۴-۱. استدلال چهارموردی پر بوم ۱۶۷
- ۴-۱-۱. پاسخ مک‌کنا به استدلال مهار ۱۷۰
- ضمیمه: راهبرد ردیابی مسئولیت اخلاقی ۱۷۹

فصل چهارم: استدلال فرانکفورت و مسئولیت اخلاقی

۱. درآمد ۱۸۵
۲. قاعده فرانکفورتی ۱۹۱
- ۲-۱. مثال‌های فرانکفورتی ۱۹۵
- ۲-۲. پیامدهای برهان فرانکفورت ۲۰۳
- ۲-۳. پاسخ‌های مدافعان PAP به استدلال فرانکفورت ۲۰۸
- ۲-۳-۱. کورسوی آزادی ۲۰۹

فهرست مطالب ۷

۲۱۴	۱-۳-۲. ارزیابی راهبرد کورسوی آزادی
۲۱۹	۲-۳-۲. دفاع دوحدی
۲۲۶	۱-۲-۳-۲. راه حل‌هایی در برابر معمای دوحدی
۲۲۷	۱-۲-۳-۲-۱. فرایند مغزی مداخله‌گر
۲۳۳	۲-۱-۲-۳-۲. انسداد منطوی
۲۳۷	۳-۱-۲-۳-۲. شرط لازم
۲۴۱	۴-۱-۲-۳-۲. لادری‌گری
۲۴۵	۳. ارزیابی

فصل پنجم: علم پیشین‌الهی و مسئولیت اخلاقی

۲۵۹	۱. درآمد
۲۶۰	۲. علم پیشین‌الهی
۲۶۸	۳. اختیار و مسئولیت اخلاقی انسان

۲۸۷	نتیجه
-----	-------

۲۹۱	کتابنامه
-----	----------

۳۰۹	نمایه
-----	-------

۳۰۹	فهرست آیات
-----	------------

۳۱۱	فهرست روایات
-----	--------------

۳۱۲	موضوعات
-----	---------

۳۲۰	اعلام و مشاهیر
-----	----------------

۳۲۳	کتاب‌ها
-----	---------

۳۲۳	مقالات
-----	--------

سخنی با خدایان

بی‌تردید سپهر اخلاق از مهم‌ترین ساحت‌های مورد اهتمام ادیان بوده و تکالیف، الزام‌ها و مسئولیت‌های اخلاقی خطرناک‌ترین بُعد آن بوده است. مسئله مسئولیت اخلاقی همواره از منتهای هشی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه یا روان‌شناسانه مورد بحث و بررسی فیلسوفان اخلاق در معرض چالش‌هایی قرار گرفته است. یکی از این چالش‌ها مسئله تلازم یا تعارض احتمالی وجوب و تعیین پیشین علی و مسئولیت اخلاقی بوده است. پیداست که از یک سو تعیین سابق علی سنگ بنای بخش قابل توجهی از نظام‌های فلسفی معرفت‌های تجربی و از سوی دیگر مسئولیت اخلاقی انسان‌ها در برابر یکدیگر منبأبخش حیات جمعی آدمیان در گستره این جهان بوده است؛ اما آنچه گویی جمع‌الین دو را از منظر فیلسوفان ناسازگارگرا نامقدور می‌سازد، آن است که از مهم‌ترین فروع اصل علیت، قاعده استحاله ترجیح بلامرجح است که ظاهراً در تنافی با اصل امکان‌های بدیل و قدرت عامل اخلاقی برای برگزیدن کنشی متفاوت در جهان خلاف واقع است.

نویسنده گرامی این اثر، علاوه بر اینکه از قلمرو موسع مسئولیت اخلاقی انسان در بینش سترگ اسلامی و در پرتو اصل اصیل «عبودیت» بحث می‌کند،

نسبت اختیار و مسئولیت عامل اخلاقی را با ضرورت علی میان کنش‌های شخص و پدیده‌های مقدّم بر آن می‌کاود و به چالش فوق پاسخ می‌دهد. علاوه بر این به تبیین رابطه میان مسئولیت اخلاقی با علم پیشین و خطاناپذیر الهی پرداخته، به راه‌حل مبتنی بر رهیافت اسلامی توجه می‌کند.

در بخش کلیات، ابتدا مهم‌ترین انحای مواجهه فیلسوفان در رویارویی با مسئله نسبت مسئولیت اخلاقی و ضرورت علی از منظر فیلسوفان غربی و متفکران مسلمان تبیین و آن‌گاه گونه‌شناسی اصطلاح مسئولیت اخلاقی و روابط مختلف محتمل میان آن گونه‌ها تشریح و سپس مفهوم مسئولیت منقّح می‌شود. در فصل دوم کتاب، شرایط و لوازم مسئولیت اخلاقی و به‌خصوص عنصر «اختیار و آزادی» مطرح و آن‌گاه قلمرو این مسئولیت در فعل‌ها و ترک فعل‌ها و نیز افعال مستقیم و غیرمستقیم و درنهایت انزال ناظر به زمان پیش رو (آینده‌نگر) و کنش‌های معطوف به گذشته (گذشته‌نگر) انسان دنبال می‌شود. در فصل سوم، گونه‌های مختلف استدلال‌های مستقیم و غیرمستقیمی که در پی معمای دوحّدی ویلیام جیمز در صدد نفی مسئولیت الهی برآمده‌اند، تبیین می‌شود. در فصل چهارم استدلال و نمونه‌های فرانکفورتی در دفاع از آزادی و مسئولیت انسان و پاسخ‌های مخالفان او مورد توجه و داوری قرار می‌گیرد و درنهایت با طرح و بررسی نگرش فیلسوفان مسلمان، راه حلی در برابر این اشکال‌ها و بن‌بست‌ها پیشنهاد می‌شود. فصل بعدی عهده‌دار تبیین و تبیین مسئله نسبت میان تقدیرگرایی الهیاتی برآمده از علم پیشین و خطاناپذیر الهی با آزادی و مسئولیت عامل‌های اخلاقی است. در انتها نیز جمع‌بندی مجملی از مباحث پیشین و نتیجه حاصل از این فصول ارائه می‌شود.

در اینجا لازم می‌دانم از جناب آقای دکتر جواد دانش، نگارنده، دکتر حسین هوشنگی ارزیاب علمی کتاب حاضر، حجت‌الاسلام دکتر محمدعلی

مبینی مدیر محترم گروه فلسفه اخلاق، آقای علی اکبر علیزاده کارشناس گروه، حجت الاسلام دکتر علیرضا آل بویه به سبب مساعدت هایشان در به ثمر نشاندن این اثر و نیز نشر پژوهشگاه که عهده دار آماده سازی فنی و فرایندی و چاپ و نشر کتاب حاضر بوده است، تشکر کنم. امیدوارم این پژوهش، گامی هرچند کوچک در جهت اعتلای فهم فلسفی ما از مقولات اخلاقی و اعتلای آن داشته باشد.

ابراهیم علی پور

مدیر پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

دیباچه

اندیشه‌ها دگرگون می‌شوند، رفتارها تغییر می‌کنند،
عقاید برمی‌خیزند و فرو می‌ریزند؛ ولی قانون اخلاق بر
منخره‌های ابدیت حک شده است.

لرد اکتون^۱

تاریخ اخلاقی حیات انسانی در سده‌های اخیر به‌ویژه از ابتدای قرن بیستم به این سو آکنده از قساوت‌ها، تجاوز، و ستم‌های گسترده‌ای است که به سخن کانت، گاه «چهره انسان از شرم این‌ها به گروهی تعلق دارد که می‌تواند قربانی چنین رفتاری باشد، گلگون می‌شود»^۲ و گاهی روح عطشناک، استیلاجو و سلطه‌گر انسان مدرن دیگر چندان مجالی برای تأمل و گفتگوی معنادار درباره اخلاق و مفاهیم اخلاقی باقی نمی‌گذارد؛ اما قتل عام فاشیست‌ها و گسترده در جنگ جهانی اول، وحشت و مرگ پرمرات مردم اوکراین در ساین گرسنگی و تازیانه کمونیسم استالین، قحطی تحمیلی و ساختگی در هند به دست چرچیل، بمباران اتمی هیروشیما و اخیراً نیز شرایط رقت‌بار انسان‌های بی‌پناه و ستمدیده سوریه و عراق که بی‌محابا قربانی افراطی‌گرایی و کژاندیشی

۱. جانان‌تان گلاور؛ انسانیت: تاریخ اخلاقی سده بیستم؛ ص ۲۹. (با اندکی تغییر).

2. Immanuel Kant; *The Metaphysics of Morals*; p.255.

مذهبی از یک سو و سودای قدرت سیاستمداران از سوی دیگر شده و به وحشیانه‌ترین شکل ممکن جان و مال و ناموس خود را (در زمانه‌ای که نگاه و فهم انسان‌ها به تسخیر ابررسانه‌های وابسته به کارتل‌های اقتصادی - سیاسی درآمده) در تاراج جنگی خانمان‌سوز یافته‌اند، همه و همه تأکید دوباره‌ای است بر اهمیت اخلاق و مسئولیت اخلاقی انسان‌ها در برابر یکدیگر و وظیفه خطیر نخبگان در تصحیح مناسبات اجتماعی و اخلاقی آدمیان. ای بسا بازنگری و تغییر جهت بحث فلسفه اخلاق از پرسش‌های کاملاً انتزاعی به طرح موضوعات عملی بر نیز پاسخی به این چالش عینی و کاملاً ملموس است. اکنون بحث درباره حقوق بشر، فمینیسم، جنگ عادلانه، معضلات اخلاق پزشکی، عدالت اجتماعی، مسائل زیست‌محیطی، چالش‌های اخلاق اجتماعی و... جایگاه ویژه‌ای در این بحث فلسفه اخلاق یافته و ناظر به همین مسئله اساسی و عینی مورد توجه قرار گرفته است.

پژوهش پیش رو نیز ناظر به یکی از مهم‌ترین موضوعات در روابط انسان‌ها یعنی مسئولیت اخلاقی آنان و مطلوب به این پرسش هنجاری است که آیا مسئولیت اخلاقی با تعین و ضرورت علی (یا عدم آن) سازگار است یا نه؟ و به تقریر اثباتی، در صورتی که باور به نسبت ضروری و موجب میان پدیده‌ها داشته باشیم، آیا در مدح یا ذم افراد توجیه اخلاقی خواهیم داشت؟

به نظر می‌رسد سویه‌های نظری این بحث نیز چنان گسترده و ملال‌آور است که در شقوق نسبت‌های محتمل تعین علی و رخداد‌های این جهان و جایگاه و چگونگی اراده آزاد در این میان یا چستی مسئولیت اخلاقی و انحای مناسبات سنخ‌های مختلف این مسئولیت و... مجال موسعی برای نظریه‌پردازی‌های کم و بیش نالازم فراهم می‌آورد؛ اما این بُعد انضمامی و عملی را نمی‌توان از نظر دور داشت که ما ناگزیر از پاسخ به این پرسش‌ایم که:

اگر در سال‌های آتی یقین یابیم که ضرورت سابق علی با انتفای هر گونه بدیلی به تعیین کنش‌های ما منجر می‌شود و بر خلاف تصورات اولیه‌مان تمام تفکرات، نیات، امیال و درنهایت اراده‌های ما بر ساخته محیط پیرامون و عوامل پیش از تولد ماست یا آنکه مدعای بنجامین لیبِت^۱ و همکارانش در آزمایش سه‌هوش‌شان کاملاً صادق است و تمامی کنش‌های به‌ظاهر مختار ما فرآورده فعل و افعال ناهوشیارانه و غیرارادی مغز است که حدود ۳۵۰ میلی ثانیه پیش از توهم انتخاب تصمیم‌گیری آزادانه در شخص قابل تشخیص و پیش‌بینی است^۲، برای مثال تمام انسان‌ها به جهت سندرومی شایع دچار نوعی اختلال نورویولوژیک اند و کنشی بر کنش‌های خود ندارند و یا ... آیا از انحرای مسئولیت انسان‌ها در برابر یکدیگر به‌ویژه مسئولیت اخلاقی آنها دست می‌شویم و دردمندانه می‌پذیریم در جهانی که اختیار دوسویه و امکان اجتناب از فعل وجود ندارد و گویی همه چیز مقدر محتمل است، وظیفه و مسئولیت اخلاقی نیز حقیقتی میان‌تهی و مُهمَل می‌شود.

در این مجال می‌کوشیم نسبت مسئولیت عامل اخلاقی و بدیل‌هایی را که ظاهراً در تنگنای ضرورت علی (یا علم پیشین الهی) انبسی رفته یا تا سرحدّ

1. Benjamin Libet.

۲. لیبِت با بررسی نوار مغزی (EEG) و سیگنال‌های الکتریکی افراد متعددی که قصد انجام فعلی اختیاری کرده بودند، ادعا می‌کند فعالیت کورتکس مغز لحظاتی پیش از آنکه عمل به این کنش خود آگاهی یابد و تصمیم بگیرد، این تصمیم را نشان می‌دهد و از همین روی کنش‌ها به‌ظاهر ارادی و اختیاری انسان کاملاً ناخواسته و ناآگاهانه در مغز آغاز می‌شوند و مسئولیت کاملاً فیزیولوژیک دارند.

See: B. Libet, C. A. Gleason, E. W. Wright and D. K. Pearl; "Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (Readiness-Potential): The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act"; p.623-642.

یک پندار تحویل یافته‌اند، بررسی کنیم و گامی هرچند کوچک برداریم در جهت دفاع از این باور که انگاره اراده آزاد، هر قدر هم که نحیف شده باشد، هنوز به آن اندازه است که انسان دیگر انسان‌ها را به مصداق «أَمَّا اخُ لَكَ فِي الدِّينِ، أَوْ نَظِيرُ لَكَ فِي الْخَلْقِ»^۱ به مثابه خود بنگرد و به بیان شریف «اجْعَلْ نَفْسَكَ مِيزَانًا فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ غَيْرِكَ فَأَحِبِّ لْغَيْرِكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَ اكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لَهَا وَ لَا تَظْلِمُ كَمَا لَا تُحِبُّ أَنْ تُظْلَمَ وَ أَحْسِنْ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يُحْسَنَ إِلَيْكَ وَ اسْتَقْنِ مِنْ ذَلِكَ مَا تَسْتَقْبِحُهُ مِنْ غَيْرِكَ»^۲ با دغدغه‌مندی و مسئولیت تمام با آنها چنان رفتار کن که در مواجهه آنان با خود می‌پسندی.

بدیهی است تحقیق در این حوزه تا چه اندازه اهمیت دارد و مسئولیت‌ناپذیری انسان‌ها را شامل با یکدیگر چه جهان‌خوف‌انگیزی را رقم می‌زند. آیا می‌توان زندگی در چنین جهانی را تصور کرد که در آن انسان‌ها به سبب برخی عوامل هستی‌شناسانه (همچون برعلی و عدم کنترل بر افعال) یا دلایل معرفت‌شناسانه (مانند نقصان علم و آگاهی) یا علل روان‌شناختی (چون خودفریبی اخلاقی) از مسئولیت در قبال هم طفره می‌روند؟ آیا چنین زندگی پرمحتنی - به فرض تحقق - ارزش تجربه کردن دارد؟

این نوشتار اساساً مهم‌ترین و برجسته‌ترین چالش‌های فراروی مسئولیت اخلاقی در میان فیلسوفان اخلاق یعنی نسبت مسئولیت اخلاقی به تعیین علی را بررسی می‌کند و البته با عنایت به اهمیت بحث، نگاهی اجمالی نیز به رابطه علم پیشین الهی و مسئولیت اخلاقی خواهد انداخت. بدین منظور در گام نخست و در ضمن بخش کلیات، ابتدا مهم‌ترین انحای مواجهه فیلسوفان با مسئله نسبت مسئولیت اخلاقی و ضرورت علی از منظر فیلسوفان غربی و متفکران مسلمان

۱. نهج البلاغه؛ نامه ۵۳.

۲. همان، نامه ۳۱.

را به دقت تبیین و سپس گونه‌شناسی اصطلاح مسئولیت اخلاقی و روابط مختلف محتمل میان این گونه‌ها کاملاً تشریح می‌گردد. در ادامه مفهوم مسئولیت را منتق می‌سازیم و از تعریف مختار دفاع می‌کنیم.

فصل دوم کتاب شرایط و لوازم مسئولیت اخلاقی به‌ویژه عنصر «اختیار و آزادی» را مطرح و سپس قلمرو این مسئولیت را در فعل‌ها و ترک فعل‌ها و نیز اعمال مستقیم و غیرمستقیم و در نهایت افعال ناظر به زمان پیش رو (آینده‌نگر) و گذشته‌نگر (گذشته‌نگر) انسان دنبال می‌کند. آن‌چنان‌که خواهیم دید، گستره مسئولیت اخلاقی انسان از احساسات، عواطف و نیات پنهان آدمی تا چهار وجه ارباب‌حضرت حق را شامل می‌شود و ذیل اصل بندگی و عبودیت، زمینه کمال و تقرب بند را فراهم می‌آورد.

فصل سوم گونه‌های مختلف استدلال‌ها، مستقیم و غیرمستقیمی را که در پی معمای دوحّدی ویلیام جیمز در صدد نفی مسئولیت اخلاق برآمده‌اند، تبیین می‌کند. مطابق استدلال مشهور جیمز، اگر تن‌گرایی علی حاکم باشد عامل فاقد دسترسی حقیقی به امکان بدیل خواهد بود و در صورتی که ضرورت علی کاذب باشد، انتخاب‌ها و اعمال شخص به معنای لازم برون‌داد او نیست و نسبت «مسئولیت - مبنا» از بین می‌رود. در ادامه، استدلال مستقیم و اینوگن با ارائه مثال‌هایی ارزیابی می‌شود و پس از آن استدلال شبه‌مستقیم در مورد تبیین و بررسی قرار می‌گیرد. این سنخ از استدلال معطوف به مسئولیت اخلاقی عامل‌هایی است که به گونه‌ای نامتعارف و پنهانی تحت تأثیر دخل و تصرف‌های بیرونی‌ای قرار می‌گیرند که هم تمام شرایط کافی برای ساختن سازگار گروانه کنشگر محور^۱ برآورده شود و هم ظاهراً این مهار هم‌تراز و همانند ضرورت علی حاکم بر کنش‌های عامل باشد.

1. Compatibilist - Friendly Agential Structure.

اما فصل چهارم به استدلال و نمونه‌های زیبا و ماندگار فرانکفورت می‌پردازد؛ استدلالی که به مانند نقد گتیه بر تبیین سنتی معرفت، جایگاه بی‌بدیلی در مباحث مربوط به اراده آزاد و مسئولیت اخلاقی یافته و خواه‌ناخواه غالب مباحث این حوزه را در بر گرفته است. فرانکفورت می‌کوشد «اصل امکان‌های بدیل» (PAP) یا «اصل سرزنش اجتناب‌پذیر» (PAB) را نقض و نشان دهد که ممکن است رابطه وجود داشته باشد که به هیچ وجه موجب نشود شخص، عملی را انجام دهد و با این حال این شرایط و مقتضیات اجتناب از انجام آن عمل را برای او ناممکن سازد. FP؛ به بیان دیگر به گمان فرانکفورت کاملاً محتمل است که عامل، بی آنکه به امکان بدیلی دسترسی داشته باشد، فعل را با آزادی مقتضی مسئولیت اخلاقی انجام داده باشد. در ادامه فصل نیز مهم‌ترین پاسخ‌های مدافعان اصل سنتی «PAP» یعنی دفاع نسبت به دسترسی آزادی^۱ و دفاع دوحدی^۲ را بررسی و در انتها نیز به ارزیابی و نقد اصل امکان‌های بدیل و نگرش فیلسوفان مسلمان پرداخته و راه حل خود در برابر این اشکالات و بن‌بست‌ها را تبیین کرده‌ایم.

فصل بعد عهده‌دار تبیین و بررسی نسبت تقدیرگرایی الهیاتی برآمده از علم پیشین و خطاناپذیر الهی با اراده آزاد و مسئولیت عامل‌های اخلاقی است. بدین منظور استدلال دقیق زاگزبسکی بیان شده و انسجام و استحکام پاسخ‌هایی که در طول تاریخ به مقدمه‌های این برهان داده شده است، ارزیابی می‌شود. در انتها نیز جمع‌بندی مجملی از مباحث پیشین و نتیجه حاصل از این فصول ارائه خواهیم داد.

1. Flicker Defense.

2. Dilemma Defense.

در پایان دو نکته را متذکر می‌شویم: اول: به مقتضای آنکه در این پژوهش ظهور بحث بر سر اخلاق کاملاً روشن است، اگر گاه از ذکر سنخ مسئولیت سر باز زده‌ایم، آشکار است که مسئولیت اخلاقی عامل را در نظر داشته‌ایم. دوم: در این مباحث تمایزی میان حیث ثبوتی مسئولیت اخلاقی و مسئولیت نفس‌الامری عامل و جنبه اثباتی و شناختی آن نزد فاعل شناسا وجود ندارد و ایمن‌رو هرگاه از مسئول قلمدادنشده شخص از منظر دیگران سخن می‌رود، مُراد عدم مسئولیت اخلاقی عامل در عالم واقع است.